

“İNSAN BİR SÖZLE ÜŞÜR”: SÖZÜN VE SÖZ SÖYLEMENİN TÜRK DÜNYASI ATASÖZLERİNE YANSIYAN TÜRK HALK DÜŞÜNCESİ

“MAN GROWS COLD WITH ONE WORD”: TURKISH FOLK THOUGHT OF WORD AND WORDING REFLECTED ON THE TURKISH WORLD PROVERBS

Fatma TEKİN*

ÖZ: Bu çalışmanın amacı, Türklerin geleneksel dünya görüşünde sözün mahiyeti, anlamsal özellikleri ve nasıl kullanılması yani konuşulması gerektiği bilgisini, atasözleri örnekleminden yola çıkarak örnek metinler eşliğinde tespit etmek ve yorumlamaya çalışmaktır. Çalışmanın materyalini Türk topluluklarının atasözleriyle ilgili yapılan aktarma ve inceleme çalışmalarından elde edilen 165 adet atasözü oluşturmuştur. Yapılan incelemelerde atasözlerinde “söz”ün; felsefi, retorik ve toplumsal boyutlarıyla yer aldığı görülmüştür. Buna göre, gönül (duygu) ve akıl (bilgi) olmak üzere iki kaynağa sözler; anlamına, içeriğine ve muhatap üzerindeki etkisine göre kıymetli söz, doğru/hak söz, güzel/tatlı söz, kötü/kaba söz, yalan ve boş/anlamsız söz olmak üzere altıya ayrılmaktadır. Sözün birey ve toplum yaşantısı üzerindeki etkisi, olumlu ya da olumsuz oldukça fazladır. Atasözlerinin sözün nasıl ifade edilmesi gerektiğiyle ilgili olarak bireye ve topluma telkini; sözün az, öz, yerinde ve zamanında söylenmesidir. Çalışmada yapılan tespit ve yorumlardan da anlaşıldığı üzere atasözleri, Türklerin geleneksel dünya görüşünün ve halk felsefesinin özünü oluşturan önemli dil varlıklarıdır. Halk düşüncesindeki söz ile ilgili olarak sosyokültürel değerleri ve normlar sistemini yansıtmaktadır. Atasözleri, sözün mahiyetini açıklaması ve nasıl konuşulması gerektiğini bireye ve topluma öğretmesi noktasında öğretici ve yönlendirici işleve sahiptir. Atasözlerinde sözün belirgin bir şekilde yer alması ise, Türklerin çok eski çağlardan bu yana düşünce sistemlerinde birey-birey, birey-toplum nazarında insan ilişkilerine ve iletişime verdiği önemi göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Atasözleri, Türk Dünyası, kültür, geleneksel dünya görüşü, söz.

ABSTRACT: The aim of this study is to determine and interpret the knowledge of the nature of the word, its semantic features and how it should be used, that is, how it should be spoken in the traditional worldview of Turks, with the help of sample texts, based on the samples of proverbs. The material of this study consists of 200 proverbs obtained from the transferring and examining studies about the proverbs of Turkish communities. In the examinations carried out, it has been observed that the "word" in proverbs involves philosophical, rhetorical and social dimensions. In this respect, on the basis of two sources, which are heart (emotion) and mind (knowledge), and according to its meaning, content and effect on the addressee, words are divided into six as precious words, true/right words, nice/sweet words, bad/vulgar words, lies and empty/meaningless words. The effect of the word on the life of the individual and society is

* Öğr. Gör. Dr.-Ege Üniversitesi Türk Dili Bölümü/İzmir- ftekin3835@gmail.com (Orcid: 0000-0002-2471-6711)

quite high, positive or negative. Suggestion of proverbs to the individual and society about how the sayings should be expressed is that they should be worded concisely, on the spot and on time. As it can be understood from the determinations and comments made in the study, proverbs are important language assets that form the essence of the traditional world view and folk philosophy of the Turks. It reflects the socio-cultural values and the system of norms in relation to the word in folk thought. Proverbs have an instructive and guiding function in terms of explaining the nature of the word and teaching the individual and society how to speak. The prominent place of the word in proverbs shows the importance given to human relations and communication in the view of individual-individual, individual-society in the thought systems of Turks since the ancient times.

Keywords: Proverbs, Turkish World, culture, traditional world view, saying.

Giriş

Sözcükler; nesnelere, olguların ve duyguların tanımlayıcısı ve görünür kılıcıdır. Sözcükler sayesinde kavramlara egemen olur, yaşantılarımızı belleğe depolayarak baki kılarız. Başka bir ifadeyle -Kant'ın da söylemeye çalıştığı gibi- *"nasıl biz -görünün saf formları olmadan, yani gören öznenen gelen kimi yapı unsurlar olmadan- şeyleri kendi başlarına oldukları gibi göremez ya da algılayamaz isek, aynı biçimde dil dolayımı olmadan nesnelere ulaşamaz, onlar hakkında konuşamayız."* (Tepe, 2009: 4). Ancak söz sadece varlıkların, duyguların ve düşüncelerin dünyasının bir adlandırıcısı, sembolü değildir, onun gerçek bir parçasıdır. Çünkü başlangıçta dil ile varlık, sözcük ile anlam birbirinden ayrı değildir, birdir. Mitolojik anlayışa göre her nesnenin özü, aslında adında saklıdır. Adlara hâkim olmasını bilen, aynı zamanda nesnelere de hâkim olur. Bu anlamda nesnelere ile adların dünyası, tek bir gerçekliğe dayanmakta ve bu görüş, en eski dinlerde de görülmektedir. Nitekim Veda dinine göre, insan sözünün temeli ezeli ve edebi olan Tanrı sözüne dayanır ve bu dinde sözün tinsel gücü ana motiflerden biridir. Bu Tanrısal söz, Yunanlılarda "Logos"tur. Herakleitos için Logos *"Kosmos'un güdücüsüdür"* ve Logos kimse tarafından yaratılmamıştır, her zaman vardır ve daima olacaktır (Akarsu, 1988: 15-16).

Kadim çağlarda doğayı tanımaya ve anlamaya çalışan insana göre, her şeyde bir anlam gizlidir ve her detayın olağanüstü bir iletisi vardır. Bu nedenle sözcükler de bir tapınma aracına dönüşmüşlerdir. Bu bağlamda mitosların ortaya çıkışı, sözlerin bu özelliği ile açıklanabilir (Köksal, 1980: 42). Başlangıçta söz vardır ve söz Tanrı'ya aittir. Nitekim Türk mitolojisinin evrenin başlangıcı ve sonuyla ilgili eskatoloji mitlerinde de söz, Tanrı'ya ait bir buyruk görünümündedir. Söz gelimi, evrenin yaratılışı ile ilgili Radloff tarafından tespit edilen bir Altay efsanesinde Tanrı sözü şu şekildedir: *"Evvvelce zamanda sadece su vardı; yer, gök, ay ve güneş yoktu. Tanrı (Kuday) ile bir kişi vardı. Bunlar kara kaz şekline girip su üzerinde uçuyorlardı. Tanrı hiçbir şey düşünmüyordu. İnsan, rüzgâr çıkarıp suyu dalgalandırdı ve Tanrı'nın yüzüne su serpti. Bu kişi, kendisinin Tanrı'dan büyük olduğunu sandı ve suyun içine dalıverdi. Su içinde boğulacak oldu; "Tanrı, bana yardım et!" diye bağırmaya başladı. Tanrı, "yukarı çık!" dedi, o da sudan çıkıverdi. Tanrı*

şöyle buyurdu: “Sağlam bir taş olsun!”. Suyun dibinden bir taş çıktı. Tanrı ile insan taşın üzerine oturdular. Tanrı, insana; “Suya dal, oradan toprak çıkar!” dedi. İnsan suyun dibinden toprak çıkarıp Tanrı’ya verdi. Tanrı, bu toprağı yerin, suyun üzerine atarak “yer olsun!” dedi. Böylece yer yaratılmış oldu...” (İnan, 2013: 14).

Evrenin sonu ile ilgili bir Altay efsanesinde de kıyametin haberini taşıyan Tanrı sözü, bir teke aracılığıyla şu şekilde ulaştırılır. “Gök teke yedi gün yeryüzünü dolaştı ve bağırdı:

Yedi gün zelzele oldu,
Yedi gün dağlar ateş püskürdü,
Yedi gün yağmur yağdı,
Yedi gün fırtına oldu ve dolu yağdı,
Yedi gün kar yağdı..” (İnan, 1998: 419).

Atasözleri, sözün en özünü teşkil eden, yaşantılarla yoğrulmuş, çağlar içerisinde süzüle süzüle damıtılarak bugüne kadar gelen, zamandan ve mekândan bağımsız olarak herkese hitap edebilen sözlerdir: “Atasözleri kalıplaşmış güzel ve öğretici sözlerdir.... Genel bir kural, bir yön gösterici özelliği taşır. İnsan iyi ve güzel şeylerin hepsini atasözleri içerisinde bulabilir.” (Gülensoy, 1975: 93). Bu sözler, toplumların anlayışlarındaki keskinliğin, imgelemdeki genişliğin, duyularındaki inceliğin en belirgin örnekleridir (Köksal, 1980: 67). Toplumun duygu ve düşünce dünyası, değer yargıları, inanışları, gelenekleri ve normları bu sözlerde saklıdır. Bu bağlamda da bir toplumun *geleneksel dünya görüşünü* yansıtan formlarıdır denilebilir (Dundes, 1972; Çobanoğlu, 2000: 12; Başgöz, 2006: 87-88; Mieder, 2008; Uğuzman, 2014: 1-4; Keskin, 2019: 45-55). Bunun yanında atasözleri, toplumsal değerleri ve kuralları bireye öğretmek, aktarmak ve zaman zaman hatırlatmak noktasında da *öğretici* ve *hatırlatıcı* bir işleve sahiptir (Aça, 2013: 121, 128).

Toplumun duyuş, düşünüş, kavrayış ve anlayışının birer donmuş kalıpları niteliğinde olan atasözleri, kültürel örüntüleri ve davranış kalıplarını yansıtmada birer referans niteliğinde çalışmamızın çıkış noktasını oluşturmuştur. Bu çalışmanın amacı, Türklerin geleneksel dünya görüşünde sözün mahiyeti, anlamsal özellikleri ve nasıl kullanılması gerektiği bilgisini atasözleri örnekleminden yola çıkarak örnek metinler eşliğinde tespit etmek ve yorumlamaya çalışmaktır. Türk Dünyası’nda atasözleri konusunda yapılan aktarma ve inceleme çalışmaları oldukça fazladır¹. Bu çalışmalarda söz/laf, dille ilgili atasözlerinin belirgin bir şekilde

¹ Türk Dünyası’nda atasözleri konusundaki bilgi ve örnekler için bk. Ergun, 1987; Gülensoy, 1975; Çeneli, 1977, 1984a, 1984b, 1985; Gökdağ, 1989; Öztöpcü, 1992; Çağatay, 1962; Gümüş vd. 1995; İsmail vd. 1995; Musaoğlu vd. 1995; Tokatlı, 1995; Yoldaşev vd. 1995; Ceylan, 1996; Kılıç, 1996; Başdaş, 1997; Gökçeoğlu, 1997; Hasan, 1997; Kaymaz, 1997; Tavkul, 2001; Hazar, 2002; Şavk, 2002; Çobanoğlu, 2004; Öztürk vd. 2006; Pekacar, 2006; Dilek, 2007; Kirişçioğlu, 2007; Aça, 2011; Doğan, 2014; Durbilmez, 2019: 97-223, 2021; Keskin, 2019; Aktaş, 2020.

yer aldığı görülmekte ve çalışmanın materyalini, Türk topluluklarının atasözleriyle ilgili yapılan aktarma ve inceleme çalışmalarından elde edilen 165 adet atasözü oluşturmaktadır.

Atasözlerinde Sözün ve Söz Söylemenin Mahiyeti

Konuşmak, insanın en temel ihtiyaçlarından biridir. Nitekim Kum.² *Söylesem hasta olurum (Aytmasam avruyman)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 71) ve Kır. *Vurmazsa bilekte kalır, Söylemezse yürekte kalır (Çappasa bilekte kalat,/Aytpara cüröktö kalat)* (Şavk, 2002: 109) atasözleri insanın bu ihtiyacını sarih bir şekilde ifade etmektedir. Çünkü yine bir atasözü gereğince Kzk. *Dilsiz hayat bomboş (Tilsiz tirlük meñirew)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 137)tur. Ancak konuşulan sözün, öteki sözleri dışarda bırakan bir tarafı vardır ki o da *buyurucu* ve *sahiplenici* yönüyle *totaliter* olmasıdır. Ağızdan çıktığı andan itibaren konuşan ve dinleyen olarak ikili bir ilişki yaratır. Bu noktada konuşulan söz ve konuşma eylemi toplumsal işleyişin önemli bir parçası haline gelir (Vassaf, 2021: 39). Tüm düzen bunun üzerine kurgulanır ve yaşamın tüm alanlarında; günlük yaşantıda, bilimde, görenek ve törelerde, inanışlarda ortaya çıkar ve dil, her bir alanın kendine özgü ihtiyaçları neticesinde de yön bularak gelişir (Akarsu, 1998: 80).

Atasözlerine göre konuşmak çok kolay bir eylemdir. Nitekim Tr. *Dilin kemiği yok, bildiğini söyler, Lafa gümrük alınmaz* (Özön, 1958:103, 235), Kzk. *Ağza gelen söz ile köye gelen bez ucuzdur (Awızğa kelgen söz arzan awılğa kelgen böz arzan)* (İsmail ve Gümüş, 2007: 20), Öz. *Söylemek kolay, yapmak zor (Aytmoq oson, qihnoq qiyin)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 161), Trkm. *Dil kemiksiz neyi söylemez (Dil küñksiz, nemäni diyemez)* (Doğan, 2014: 14) atasözleri de bu durumu ifade eder. Ancak en az konuşmak kadar kolay olan bir şey varsa o da konuşulan sözün çevreye hızlı bir şekilde yayılmasıdır. Bu nedenle de Tr. *Birden çıkan bine yayılır* (Aksoy, 1988:194), Tr. *Otuz iki dışten çıkan otuz iki mahalleye yayılır* (Oy, 1972: 308), Uyg. *Bir kişinin sözü bin kişiye (Birniñ gépi miñğa)* (Öztopçu, 1992: 414) denilmiştir.

Atasözlerince konuşmakla ilgili en büyük zorluk ise, laftan anlamayana laf anlatmaktır. Bu durum halk felsefesinde söz söyleyeni, dinleyenden ayırmadığını göstermektedir. Bu atasözlerindeki abartılı betimleyiş ise hemen dikkati çekmektedir. Söz gelimi; Tr. *Cahile söz anlatmak deveye hendek atlatmaktan iyidir* (Özön, 1958: 73), Tr. *Sağıra söz, topala yol yetmez* (BAAD, 2016: 197), Trkm. *Sözden anlamayana lafsöylesen, düşünemez laf olur (Söz aňmaza söz aytsañ, düşünibilmez, lal bolar)* (Doğan, 2014: 380), Kum. *Dünyanın çetin işi anlamayana söz anlatmaktır (Dünyanı çetim işi aňlavsuzğa söz aňlatmaktır)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 107).

Atasözlerine göre söz söylemede takdir edilebilecek en önemli özellik ise, Kzk. *İnsan sözünde durursa, söz kadrini bildiği, durmazsa; öldüğü*

² Çalışmada kullanılan kısaltmalar: Alt.: Altay, Az.: Azerbaycan, Başk.: Başkurt, Çuv.: Çuvaş, Gag.: Gagavuz, Hks.: Hakas, Kar.-Mal.: Karaçay-Malkar, Kır.: Kırgız, Kum.: Kumuk, Kzk.: Kazak, Nog.: Nogay, Öz.: Özbek, Tat.: Tatar (Kazan), Tiv.: Tiva, Tr.: Türkiye, Trkm.: Türkmen, Uyg.: Uygur Türkleri.

(anlaşılır) (*Adam wağdada tursa, söz qadırın bilgeni, turmasa –ölgeni*) (İsmail ve Gümüş, 1995: 227), Öz. *Yigit sözü bir olur, bir olsa da kesin olur (Yigit sözi bir bölur, bir bölse ham tiñ bölur)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 184) ve Trkm. *Sözünden döneceğine kendin dön (Sözün köpünden azı yağşı)* (Doğan, 2014: 381) atasözlerine göre sözünün eri olmak ve Az. *En büyük yiğitlik sözü yüze söylemektir (Än böyük igidlik sözü üzä demäkdir)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 177) atasözüne göre ise maharet, bir insanın arkasından konuşmak değil, yüzüne söylemektir. Çünkü yine bir atasözüne göre Öz. *Yüze söylenenin zehri yoktur (Betga aytganniñ zahri yōq)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 187).

Atasözlerine göre sözün, gönül ve akıl³ olmak üzere iki kaynağı vardır: Öz. *Gönülde olan dile düşer (Dilda bölse, tilga kelar)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 89), Az. *Dil yüreğin anahtarıdır (Dil üräyin açarıdır)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 144) ve Kı. *Söz yürekte korunur, Bez omuzda kurutulur (Söz cürökkö saktalat, /Böz iyinde kaktalat)* (Şavk, 2002: 174) atasözlerine göre sözün kaynağı gönül; Kı. *Dil aklın çığırtkanı (Til akıldın carşısı)* (Şavk, 2002: 181), Kzk. *Akıldan çıkan söz, dinleyene rastlasın (Akıldan şıqqan söz, añaşağağ bolsın kez)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 26) atasözlerine göre ise dilin kaynağı akıldır.

Kum. *Söyleyene bakma, söylenene bak (Aytğağ karama, ayılğağ kara)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 70) ve Kı. *Güzelliği gözden arama, sözden ara (Suluuluktu közdön izdebe, sözdön izde)* (Şavk, 2002: 177) atasözlerine göre ise söyleyen yani özne değil, söylenen söz önemlidir. Ancak söylenenin nasıl söylenmesi gerektiği de bir o kadar ehemmiyetlidir. Çünkü Hks. *Yüz güzelliği göz, dil güzelliği söz (Sıray silii kös, til silii sö)* (Aktaş, 2020: 313) iledir ve Tr. *İnsan ne bulursa dilinden bulur* (Özön, 1958: 186).

Yine, başa gelen her iyiliğin ve kötülüğün kaynağı da dildir. Bu nedenle de Tr. *Dilim seni dilim dilim dileyim, başıma geleni senden bileyim* (Aksoy, 1988: 242), Kum. *Ağızdan çıkan başa değer (Avuzdan çıkğan avuzğa)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 67) ve Az. *Yılda başa gelmeyen dilde başa gelir (İldä başa gälmäyän, dildä başa gälär)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 335) denilmiştir.

Halk tasavvuru söz söylemeyi bilen ile bilmeyen arasındaki farkı da gözetmektedir. Bu fark; Tat. *Söylemesini bilmeyen ağızdan koku çıkar (Süyli bilmegen awızdan koku çıkar)* (Taymas, 1968: 64), Kı. *Söz bilen insanın, her sözünde bir tuzak (Söz bilüücü adamın, ar sözündö bir tuzak)* (Şavk, 2002: 173) ve Kar-Mal. *Konuşmayı bilmeyen vurup kaçır (Söleşe bilmegen urub kaçır)* (Tavkul, 2001: 204) atasözlerinde abartılı bir anlatımla ifade bulur.

Atasözlerinin sözün nasıl ifade edilmesi gerektiğiyle ilgili olarak bireye ve topluma telkini, başlangıçta sözün yerli yerinde ve zamanında söylenmesidir. Bu nedenle de;

³ Harmann'a göre de "Dil, aklın anası ve aklın bir görünmesidir. Akıl, dildir. Dil olmasaydı akıl da olmazdı. Dil, aklın organon'u ve Kriterium'udur. Tanrısal Logos'un, içinde ortaya çıktığı Varlık (Sein) akıl (Verhunft) dediğimiz şey içindedir. Yani burada Varlık akıl oluyor, dil de bunu ortaya koyan bir şey." (Akarsu, 1998: 17-18).

- Tr. Söz vaktinde açılır (BAAD, 1996: 203),
- Tr. Vakitsiz öten horozun başını keserler (Aksoy, 1988: 458),
- Hks. Ağzını vaktinden önce açma, olanı da tüketme (Azınada ahsın azınma/Par nime toozılbaçan) (Aktaş, 2020: 142),
- Kzk. Söz yerini bulursa, mal sahihini bulur (Söz jüyesin tapsa, mal iyessin tabadı) (İsmail ve Gümüş, 1995: 348),
- Öz. Evdeki söz sokaktakine uymaz (Uydağı gap köçaga tögri kelmeydi) (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 81),
- Kar-Mal. Son konuşanın imkânı çok olur (Artta söleşgenni amalı köb bolur) (Tavkul, 2001: 48),
- Kır. Sözdün sözün farkı var, Her bir malın ücreti var (Sözdön sözdün barkı bar,/Ar bir maldın narkı bar) (Şavk, 2002: 175) denilmiştir.
- Atasözlerine bakarak sözün muhataba nasıl/ne şekilde söylenmesi gerektiği ise Az. Sözü zahiri zarif, batını latif olmalıdır (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 303) atasözünde aşikârdır. Bunun yanında birçok atasözü, sözün nasıl ifade edilmesi gerektiği ile ilgilidir. Bu atasözlerinin bazıları ise şu şekildedir:
- Tr. Büyük lokma ye büyük söz söyleme (Özön, 1958: 72).
- Tr. Sözü bil pişir, ağzını der devşir (BAAD, 1996: 203).
- Uyg. Çok söyleme, ağzın büyük olur (Çık gıp baş agritudu) (Öztopçu, 1992: 150).
- Kır. Hürmet için aş bulamazsan, Nazik söz bul (Sıylaganga aş tabbaşañ,/Sıpaasılık söz tap) (Şavk, 2002: 172).
- Kar-Mal. Sözü acele etme de, işinle acele et (Sözüng bla aşıkma da, işing bla aşık) (Tavkul, 2001: 204).
- Az. İki adam konuşurken, üçüncüsü konuşmaz (İki adam danışanda üçüncüsü danışmaz) (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 226).
- Öz. Saymadan sekiz deme (Sanamay sakkiz dema) (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 156).
- Kzk. Kendi dediğin kendine, başkasının inanma sözüne (Öz degeniñ öziñe, özgeniñ erme sözine) (İsmail ve Gümüş, 1995: 266).
- Gag. Çok laf aarlık ama susmak varlık (Özkan, 2007: 133).
- Alt. Çok konuşan akşama yetmez, / Büyük adımlayan eve ulaşmaz (Köp sülegen keçke cetpes, /Kere altagan üyge cetpes) (Kirişçioğlu, 2007: 250).
- Tat. Çok söyleyen az iş görür (Küp söylegen az işler) (Taymas, 1968: 58).
- Nog. Çok sözü azı iyi, az sözü özü iyi (Köp sözdiñ azı yahşı, az sözdiñ özi yahşı) (Çeneli, 1994: 25).
- Trkm. Sözü çoğundan azı iyidir (Sözün köpünden azı yağşı) (Doğan, 2014: 381).

Söz, yapısı itibariyle ağızdan bir kere çıkar, yani söylenen sözü geriye almak mümkün değildir. Bu nedenle de Tr. *Söz ağızdan çıkar* (Özön, 1958: 288), Kum. *Söylenmeyen sözün sahibisin, söylenen sözün kulusun (Aytilmağan söznü yesisen, aytilğan söznü kulusan)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 70), Hks. *Ağızdan çıkan sözü yakalayamazsın (Aastañ sıhhan söstï/Tut polbassın)* (Aktaş, 2020: 133), Kar-Mal *Ağızdan çıkan söz geri dönmez (Aytilğan söz ızına kaytmaz)* (Adiloğlu, 2007: 161), Kzk. *Ağzından söz çıkanın, koynundan bezi düşer (Awzınan sözi tükenniñ, qoynınan bözi tüser)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 21) denilmiştir.

Atasözlerine göre sözün diğer özellikleri ise şu şekildedir:

Tr. *Söz sözü açar* (Aksoy, 1988: 432),

Kum. *Sözün arkasından söz çıkar, çok söylense göz çıkar (Söz artından söz çığar, köp söylese göz çığar)* (Akça, 2007: 157),

Nog. *Söz sözü çıkarır, yumruk gözü çıkarır (Söz sözdi şıgarar, yumırık közdi şıgarar)* (Çeneli, 1994: 28),

Kzk. *Söz gelişyle devam eder, su yoluyla akar (Söz ağadı jayımen, suw ağadı sayımen)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 348),

Trkm. *Söz sözden çıkar, söylemesen nereden çıkar (Söz sözden çıkar, sözlemeseñ kandan çıkar)* (Doğan, 2014: 380) atasözlerine göre konuşmak süreklilik arz eden bir eylemdir. Bu nedenle sözün arkasını kesmek zordur.

Söz; Kır. *Söz kemikten (ciğerden) geçer, İliğe ulaşır. Dayak etten geçer, Çabucak unutulur gider (Söz sööktön (öpködön) ötöt,/Cülüngö (çuçukka) cetet,/Tayak etten ötöt,/Tez ele unutulup ketet)* (Şavk, 2002: 174) atasözüne göre geçicidir, unutulur gider.

Trkm. *İyinin kendi ölse de, sözü ölmez (Yağşınıñ özi ölse-de, sözi ölmez)* (Doğan, 2014: 8), Kar-Mal. *At ölse eyeri kalır, Yiğit ölse sözü kalır (At ölse ceri kalır,/Cigit ölse sözü kalır)* (Tavkul, 2001: 57), Az. *Zaman geçer, söz kalır (Zaman keçâr, söz qalar)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 344) atasözlerine göre kalıcı/ebedi;

Tr. *Söz yaş deriye benzer, nereye çekersen oraya gider* (Özön, 1958: 288) ve Kır. *Söz, ip; nereye çekilse gidiverir (Söz, cip; kaday sozso kete beret)* (Şavk, 2002: 175) atasözlerine göre ise anlamı kişiye göre değişebilir.

Birçok atasözü, sözün Türklerin düşünce dünyasında oldukça etkili bir fenomen olduğunu göstermektedir. Nitekim sözün birey ve toplum yaşayışı üzerindeki etkisi açık bir biçimde şu atasözleriyle anlatılmaktadır:

Tr. *Dilin cirmi küçük, cürmü büyük* (Özön, 1958:103).

Tr. *Bir söz yola getirir, bir söz yoldan çıkarır* (BAAD, 1996: 66).

Trkm. *Söz ile dünya dolar (Söz bilen dünyä dolar)* (Doğan, 2014: 380).

Başk. *Dünyayı yel bozar, insanların arasını söz bozar (Donyanı yel bozor, keşe arahın hüz bozor)* (Näzerşina, 2007: 222).

Kzk. *Dil (yigidi) mezara, deveyi kazana gönderir (Til erdi qabırğa saladı, nardı qazanğa saladı)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 137).

Çuv. *İnsan bir sözle üşür (Etem pir şimahpah sivinet)* (Ceylan, 1996: 111).

Gag. *Bıçak yarası onulur, dil yarası onulmaz* (Özkan, 2007: 131).

Kır. *Kavganın düğümünü tarafsız söylenmiş söz çözer (Çataktın tüyünün kalıs aytkan söz çeçet)* (Şavk, 2002: 109).

Tat. *Dünyayı yel (rüzgâr) bozar; insanı söz bozar (Dunyayı cil buza, ademni süz buza)* (Taymas, 1968: 41).

Kum. *Çok sevdirmek sözdendir (Köp süydürmek sözdendir)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 180).

Atasözlerinde Anlamına Göre Söz Kalıpları

Anonim dünya görüşünün aynası niteliğinde olan atasözlerinin bir büyük kısmında söz; kıymetli söz, doğru/hak söz, güzel/tatlı söz, kötü/kaba söz, yalan ve boş/anlamsız söz olmak üzere altıya ayrılmaktadır. Sözün bu şekilde çeşitlenmesini sağlayan şey sözün anlamsal özelliği ve ederidir. Bu bağlamda ise sözün eskiliği yani ne kadar yaşanmışlıktan geçtiği, söz söyleyen kişinin sözü kullanmadaki mahareti ve sözü dinleyeninin duygu ve düşünce dünyası, kabulleri ve sözü nasıl nitelendirdiği ile doğrudan bağlantılıdır.

Sözlerin arasında en eskisi muhakkak ki atasözüdür. Atasözleri, yaşanmışlıklardan damıtılmış olan birer kültürel belleklerdir. Halk tasarrufunda en kıymetli söz, atasözüdür. Çünkü Kum. *Atasözleri, hayatın sağ gözleridir (Atalar sözleri, hayatın sağ gözleridir)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 61), Alt. *Çok sözde doruluk yok, Atasözünde yalan yok (Köp söstö çın çok, /Kep söste tögün çok)* (Kirişcioğlu, 2007: 251), Kzk. *Atasözü sözün özüdür (Maqal -sözdiñ mäyegi)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 56), Az. *İl sözü, ata sözüdür (El sözü- atalar sözüdür)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 230), Trkm. *Sözün güzeli atasözü, anlayana (bilene) -akıl (Söz görki -nakıl, bilene -akıl)* (Doğan, 2014: 380) ve Kar-Mal. *Ata sözü dilin zenginliği (Nart söz tot bolmaz)* (Tavkul, 2001: 186) atasözlerinde de bildirildiği üzere, atasözleri milletin yüzyıllar boyunca yaşantılarının tutarı ve birer yansımasıdır. Her bir atasözünün altında bir yaşanmışlık yatar; dolayısıyla içinde barındırdığı tutum, düşünüş ve algılayışla bireye ve topluma yön verir. Üzerinden ne kadar zaman geçerse geçsin, geçerliliğini asla kaybetmez. Bu anlamda zamandan ve mekândan aridir denilebilir.

Atasözleri nazarında bir diğer kıymetli söz; Trkm. *Ata (baba) sözü hikmet, anne sözü rahmettir (Ata sözi hikmet, ene sözi rehma)* (Doğan, 2014: 9), Kum. *Ana sözü altın dağ (Ana sözü altın tav)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 49) atasözünce ana sözü;

Kır. *Baba sözü altındır, Gönül verip dinlersen. Baba sözünü dinlemezsen, Ayrılırsın yurdundan (Ata sözü altın, /Köñül koyup ukpañ./Ata sözün ukpañ, /Acırayıñ curtuñan)* (Şavk, 2002: 33), Alt. *Babanın sözü altından değerlidir (Adannın aytkan sözi altınnan artık)* (Kirişcioğlu, 2007: 251) atasözlerince baba sözüdür.

Halk nazarındaki diğerk kıymetli sözler arasında yer alan şarkı sözü, özlü söz, sanatlı söz ve kısa, samimi/içten söz ise ustalık isteyen yani söz söyleyen kişinin sözü kullanmadaki maharetiyle oluşmuş olan sözlerdir. Yine, söz söylemede -ilmi ya da irticali- toplum içinde belli bir saygınlık edinmiş, sözü dinlenir, retoriğı güçlü kişiler olan halk ozanının, âlimin, yaşlının, akıllının ve yiğidin sözleri de önemli sözlerdir. Bu sözler önemini ise daha çok dinleyene etkisinden ve söyleniş güzelliğinden almaktadır. Buna göre;

Kır. *Şarkı sözün padişahı (Ir, sözdün padişası)* (Şavk, 2002: 125) atasözüne göre şarkı sözü,

Az. *Sözün kıyası değerli olur (Sözün kıyası dâyarlı olur)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 303) ve Kum. *Sözün kıyası, ipin uzununu iyi (Söznü kısgası, yipni uzununu yahşısı)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 218) atasözlerine göre kısa söz,

Kır. *Halkın halktan nesi üstün, Ustalıkla söylenmiş sözü üstün (Elden eldin nesi artık,/Eptep aytkan sözü artık)* (Şavk, 2002: 120) atasözüne göre sanatlı söz,

Başk. *Değerli taş su dibindedir, değerli söz gönlün derinliğindedir (Asıltaş hıw töböndä, asıl hüž künel töbönda)* (Nâzerşina, 2007: 222) atasözüne göre gönülden çıkan söz,

Kum. *Demircinin elleri, halk ozanının sözleri altın (Temirçini-kolları, halk yırçını-sözleri altın)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 230) atasözüne göre halk ozanının,

Kzk. *Âlimin sözü kıymetlidir (Danalardıñ sözderi gawharmen teñ)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 36) atasözüne göre âlimin,

Hks. *Akıllı kişinin lafı kıymetlidir (Hıyğa kızıñıñ çooğı aarlığ)* (Aktaş, 2020: 386) atasözüne göre akıllı kişinin,

Kar-Mal. *Yaşlıların sözü aklın gözü (Kartlanı sözü akılnı közü)* (Tavkul, 2001: 150), Alt. *Yaşlının sözünü torbana koy,/İtibarlının sözünü cebine koy (Kargannın sözün kaptırgaga sal, Caannın sözün cançıkka sal)* (Kirişçioğlu, 2007: 251) atasözlerine göre yaşlı kişinin,

Başk. *Ağa olacak yiğidin söylediğı sözü em (deva, ilaç) olur (Ağay bulır yegetteñ äytkän hüze im bulır)* (Nâzerşina, 2007: 222) atasözüne göre de yiğidin sözü kıymetlidir.

Sözün; dinleyenin duygu ve düşünce dünyası, kabulleri ve sözü olumlu ya da olumsuz nitelendirmesi ile bağlantılı olduğu atasözlerinde ise söz, hak/doğru söz, güzel/tatlı söz, kötü/kaba söz, yalan söz ve boş/anlamsız söz olarak çeşitlenmektedir. Bu nitelemede hak ve güzel sözler olumlu; kötü/kaba, yalan ve boş/anlamsız sözler ise olumsuz sözlerdir. Güzel sözlerin insan üzerinde etkisi de güzeldir. Ancak hak/doğru sözün etkisi her zaman iyi olmayabilir. Çünkü bu sözlerin kabulü zordur. Kötü/kaba, yalan ve boş/anlamsız sözlerin insan üzerindeki etkisi ise olumsuzdur. Atasözleri, bu türden sözlerin “*Yaman dil il bozar*” sözünde görüldüğü gibi birey-toplum

ilişkisinde birlik ve beraberliği bozacağı, insan üzerinde “kötü sözün cana diken” olması gibi olumsuz etki bırakacağını bildirmektedir.

Türklerin doğru ya da hak sözle ilgili atasözleri ise şu şekildedir: Tr. *Doğru söz katarından belli olur* (Aksoy, 1988: 245), Tr. *Doğru söz acıdır* (Özön, 1958: 106), Nog. *Sözün doğru olursa, başın dağ (gibi) olur* (Söziñ sav bolsa, başıñ tav bolar) (Çeneli, 1994: 28), Uyg. *Doğru söz ölmez* (Heğ söz aççık) (Öztopçu, 1992: 192), Tıv. *Bağda düğüm sağlam, sözde doğru sağlam* (Bağda doñ bijig, söste şın bijig) (Arıkoğlu, 2007: 257), Trkm. *Sözün doğrusu demiri keser* (Söz dogrusu demiri diler) (Doğan, 2014: 381), Tat. *Doğru dil taş yarar* (Tugrı til taş yarar) (Taymas, 1968: 68), Kum. *Doğru söz, güzel ahlaktan* (Tüz söz yaħsı kılıktan) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 239), Çuv. *Gerçek sözün yalanı yok* (Çin şimahın suyi şuk) (Ceylan, 1996: 102), Öz. *Doğru sözün zehri* (zaran) *olmaz* (Töğri söniñ zahri yōq) (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 68).

Türklerin güzel/tatlı sözle ilgili atasözleri şu şekildedir: Tr. *Tatlı söz dinletir, tatsız söz esnetir* (BAAD, 2016: 209), Başk. *Sert gözden dal kırılır, yumuşak sözden taş çatlar* (Qatı küzzän tal hına, yomşaq hüzzän taş hına) (Näzerşina, 2007: 222), Kzk. *Aşın sıcağı, sözün olgunu iyidir* (Astıñ istiğı jaqsı, sözdıñ pısığı jaqsı) (İsmail ve Gümüş, 1995: 49), Gag. *Tatlı maabete doyum olmaz* (Özkan, 2007: 140), Tat. *İyi söz can azığı, kötü söz baş kazığı* (Yaħsı süz can azığı, naçar süz baş kazığı) (Taymas, 1968: 77), Trkm. *Tatlı aşın yoksa, tatlı dilin olsun* (Süyci aşıñ bolmasa, süyci diliñ olsun) (Doğan, 2014: 385), Çuv. *Sıcak söz kızarmış etten de tatlı* (İş şimah işalanı aşran ta tutlı) (Ceylan, 1996: 8), Hks. *Sıcak söz şifa verir* (Çılığ sös imnidir) (Aktaş, 2020: 442).

Türklerin kötü/kaba sözle ilgili atasözleri şu şekildedir: Tr. *Kötü söz insanı dininden çıkarır* (Tatlı söz yılanı ininden çıkarır) (Aksoy, 1988: 375), Çuv. *Soğuk söz yazın da soğuk* (Sivi şimah şull ta sivi) (Ceylan, 1996: 73), Az. *Kaba söz, kaba hareketten kötüdür* (Qaba söz qaba hărăkätän pisdır) (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 245), Alt. *Kök nar odununun külü acı/Kötü kişinin dili acı* (Biler kijige bir sös,/Bilbes kijige mun sös) (Kirişcioğlu, 2007: 250), Kzk. *Kötü söz cana giren dikendir* (Jaman söz janğa kirgen tiken) (İsmail ve Gümüş, 1995: 292), Trkm. *Yaman dil il bozar, yaman ayak yol bozar* (Yaman dil il bozar, yaman ayak yol bozar) (Aşırov, 2007: 210).

Türklerin yalan sözle ilgili atasözleri şu şekildedir: Trkm. *Yalan söz adamı dininden çıkarır* (Yalan söz adamı dinden çıkarar) (Doğan, 2014: 7), Alt. *Yalan konuşmakla hatip olamazsın,/Övünerek zengin olamazsın* (Keylenzen çeçen bolbozın,/Maktanzan bay bolbozın) (Kirişcioğlu, 2007: 251), Kzk. *Eşini beklemek hanıma sınavdır, Yalan söz de ar'a sınavdır* (Joldas kütiw jarğa sın, Jalğan söz arğa sın) (İsmailoğlu ve Gümüş, 1995: 172), Öz. *Yalanın ömrü kısadır* (Yolğonniñ umri qısqa) (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 176), Kum. *Sözü yalan olanın, doğrusu da şüphelidir* (Sözü yalgannı gertisi de sek, sek) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 218).

Türklerin boş/anlamsız sözle ilgili atasözleri şu şekildedir: Tr. *Asılsız söz sahibine yüz karası getirir* (Oy, 1972: 258), Kzk. *Boş söz; kötü çizme gibidir, yürürsen ayağımı acıtır, oturursan topuğuna batar* (Qur söz-qoñiltayaq

etik, jürseñ ayağıñdı qajaydı, otırsañ tobiğına batadı (İsmail ve Gümüş, 1995: 98), *Öz. Manası olmayan sözden tanesi (meyvesi) olan dal iyidir (Ma'nosi yōq gapdan donasi bor çöp yaxsi)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 137), *Trkm. Manasız söz olmaz, tanesiz çöp (Manısız gep olmaz, dānesiz çöp* (Aşırov, 2007: 210), *Gag. Boş laf kulağa girmez* (Özkan, 2007: 132).

Atasözlerinde Birey-Toplum İlişkisinde Sözün Yeri

Atasözlerinde söylenen sözün bireyle ve toplumla olan ilişkisi iki yönlü işlenmiştir. Bunların ilki; *Kır. Söylemedikçe kim bilir, Açmadıkça kim görür (Aytmayınça kim bilet,/Açmayınça kim görür)* (Şavk, 2002: 45) ve *Kum. Dost gözünden de sözünden de bilinir (Dos gözünden de sözünden de bilener)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 104) atasözlerinde de ifade edildiği üzere söylenen söz, insanın aynası misaldir; insanı tanımanın en temel yollarından biridir. Nitekim Humbolt'a göre de "her dilden, o dili konuşanın karakterini, kültürünü, dünya görüşünü çıkarmak" kolaydır (Akarsu, 1988: 62, 81). Bu nedenle de;

Tr. İnsan sözünden (ikrardan), hayvan yularından tutulur (Aksoy, 1988: 328),

Tr. Baş dille tartılır (Özön, 1958: 48),

Uyg. İnsan sözünden belli olur (Adem sözidin biliner) (Öztopçu, 1992: 75),

Başk. İnsanın kimliğini bilmek için, bir (önce bir) sözüne bak, bir (sonra da) işine bak (Keşene belgeñ kilhä, ber hüzenä qara, ber eşenä qara) (Näzerşina, 2007: 215),

Kzk. Adamın yüzüne değil, sözüne bak (Adamnıñ jüzine emes, sözine baq) (İsmail ve Gümüş, 1995: 17),

Kum. Kişiye sözüne bakıp değer verilir (Gişiye sözüne karap baha beriler) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 125),

Hks. Atı kişnemesinden, insanı konuşmasından bilirsin (Kizi čooqtaza tanıscañ) (Aktaş, 2020: 233) denilmiştir.

Atasözlerinde söz-insan ilişkisindeki diğer yön ise sözün; her insanın dış dünyayı anlayışı, kavrayışı ve düşünüşü neticesinde ifade edilmesidir. Başka bir ifadeyle insan, ruhsal ve zihinsel anlamda yetiştiği kültürel ortam içerisinde yoğrulur, şekillenir. Her ne kadar "*İnsan, davranışlarını kimileyin bağımsız istemine, özgün bulgularına dayandırsa da, belli bir toplumu oluşturan bireylerin belli koşullar karşısındaki tepkileri, davranışları genellikle benzer.*" Dolayısıyla insan için, sosyokültürel varlığı onun nasıl davranacağını bildirmektedir (Köksal, 1980: 51-52). Bu minvaldeki atasözlerinin bazıları ise şu şekildedir:

Kum. Seçkin kişinin sığ sözü az olur (Saylanğan gişini say sözü az bolur) (Öztürk ve Uyanık, 2006: 213).

Trkm. Söz iyinin dilinde ışık (aydınlık), kötünün dilinde karanlık (Söz yağısınıñ dilinde –yağtı, yamanıñ dilinde –garañkı) (Doğan, 2014: 380),

Kzk. *Akıllı adam konuşursa doğru çıkar, ahmak adam konuşursa kavga çıkar (Akıldı adam söylese durıs çıgar, aqımaq adam söylese urıs şıgar)* (İsmail ve Gümüş, 1995: 27),

Hks. *Şaman esriyerek konuşur, hekim öğreterek konuşur (Ham hañırıldıra çoohtir/İmneğçi ügrede çoohtir)* (Aktaş, 2020: 362).

Tat. *Akıllı söylemez, deli söyletmez (Akıllı süylemes, tili süyletmes)* (Taymas, 1968: 24).

Nog. *Kötü kişi, sözünü iki kere söyler (Yaman sözün eki aytar)* (Çeneli, 1994: 32).

Kır. *Kindarın sözü acı olur (Kekçıldin sözü kee bolot)* (Şavk, 2002: 142).

Trkm. *Aklı kisanın, dili uzun (Akılı keltéñ –dili uzun)* (Doğan, 2014: 13).

Öz. *İyi, bulup konuşur-; kötü. kapıp konuşur (Yaxşı; topib gapırar, yomon: qopib gapırar)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 117).

Az. *Zenginini dili uzun olur, eli kısa (Dövlätlinin dili uzun olar, äli qısa)* (Musaoğlu ve Gümüş, 1995: 346).

Tıv. *Tembelden söz çıkar,/Tamahkârdan hırsızlık çıkar (Çalgaadan sös üner,/Çazıydan oor üner)* (Arıkoğlu, 2007: 257).

Kar-Mal. *Sözü gösterişli kalbi kıskanç (Sözü kulaklı cüregi zar)* (Tavkul, 2001: 204).

Atasözlerinin büyük bir bölümünde de sözle ilgili olarak toplumsal kabullere ve inanışlara ait iletilere ulaşmak mümkündür. Buna göre;

Tr. *İyi insan sözünün üstüne gelir* (Aksoy, 1988: 336).

Tr. *Söz söylemek avratlarıdır, işlemek erlerindir* (Oy, 1972: 220).

Tr. *Sözü tok olanın kalbi pak olur* (BAAD, 2006: 203).

Kum. *Sözün doğrusunu tersleyen, saygı ile gömülmez (Söznü oñun tersleygen, sıyı bulan gömülmes)* (Öztürk ve Uyanık, 2006: 218).

Uyg. *Kalbi temiz olanın dili de temizdir (Dili pakniñ tili pak)* (Öztopçu, 1992: 159).

Gag. *Ne kadar dooru konuştun, o kadar da ilik göresin* (Özkan, 2007: 138),

Trkm. *Doğruyu söylersen vururlar, güler yüzlüyü severler (Hakı aytsañ ururlar, hoşamatı söylerler)* (Doğru, 2014: 7).

Başk. *Uzun dil ölüme sebeptir (Ozon tel ülemgä säbäp)* (Näzerşina, 2007: 222).

Tat. *Zenginini ağız çarpık olsa da sözü doğru olur (Bayniñ awzı kıyşık balsa da süzi tuğrı bula)* (Taymas, 1968: 32).

Kar-Mal. *Kötü söz sahibine döner* (Adiloğlu, 2007: 160).

Öz. *Sözde mert olan, özünde mert olamaz (Oğzi botirniñ özi botir bölmas)* (Yoldaşev ve Gümüş, 1995: 162).

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, Türklerin geleneksel dünya görüşünde sözün mahiyeti, anlamsal özellikleri ve nasıl kullanılması yani konuşulması gerektiği bilgisi, atasözleri örnekleminden yola çıkarak örnek metinler eşliğinde tespit edilmiş ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Atasözlerinde söz; felsefi, retorik ve toplumsal boyutlarıyla yer almaktadır.

Sözler; anlamına, içeriğine ve muhatap üzerindeki etkisine göre kıymetli söz, doğru/hak söz, güzel/tatlı söz, kötü/kaba söz, yalan ve boş/anlamsız söz olmak üzere altıya ayrılmaktadır. Buna göre; halk tasarrufunda en kıymetli söz; atasözüdür. Çünkü bir milletin en büyük söz hazinesidir. Sözün özü, tüm zamanların toplamıdır. Yalansızdır ve hakikate dayanır. Toplum nazarındaki diğer kıymetli sözler ise ana-baba sözü, halk ozanının sözü, akıllının, âlimin ve yaşlı insanın sözüdür.

Atasözlerine göre doğru/hak sözün kabulü zordur; ancak birey ve toplum üzerinde son derece etkilidir. Kaynağı güzel ahlakıdır, kalıcıdır ve yalan barındırmaz. Yalanın en önemli özelliği kısa sürmesi, doğruya eninde sonunda yenik düşmesi; boş/anlamsız sözlerin sıkıntı yaratması, kalıcılığının olmaması; tatlı sözlerin ise insan üzerinde olumlu etki bırakması, etkisinin fazla ve uzun süre dinlenilebilir olmasıdır.

Konuşmak süreklilik arz eden bir eylemdir. Bu nedenle sözün arkasını kesmek ve söylenen bir sözü geriye almak mümkün değildir. Atasözlerine göre söz; hem geçicidir, unutulur gider hem de kalıcıdır, kişi ölse bile sözü baki kalır. Ancak her söz kalıcı değildir. Kalıcı sözler, birey ve toplum yaşantısında derin anlam ifade eden sözlerdir. Bu anlamda atasözleri, iyi insanların sözleri ve yiğidin sözleri iyiye, doğruya, erdeme işaret etmesi ve yol göstermesi yönüyle değerli ve kalıcıdır.

Sözün birey ve toplum yaşantısı üzerindeki etkisi, olumlu ya da olumsuz oldukça fazladır. Bu anlamda söz; bir insanı sevdiren ya da sevdirmeyen, kavgayı başlatan ya da barışı getiren olabilir. Ayrıca sözle oluşan yaranın yürekte kapanmaması gibi bir insanın yaşamını derinden etkileyen, terbiye edici olduğu kadar gönül okşayıcı tarafları da mevcuttur. Olumlu etkisi olan sözler tatlı/güzel sözler iken, olumsuz etki uyandıran sözler kötü, çirkin, yalan, kaba ve doğru sözlerdir. Doğru sözün birey ve toplum üzerindeki olumsuz etkisinin nedeni ise -halk lisanıyla- gerçeğin acı yani hakikatin kolay kabul edilebilir olmamasından kaynaklanmaktadır.

Atasözlerine göre sözün, gönül ve akıl olmak üzere iki kaynağı vardır. Yani, sözün temeli duygu ya da düşünce kaynaklı olabilir. Ancak konuşmada asıl önemli olan şey, sözün nasıl söylendiğidir. Çünkü herkes nasıl konuşulacağını bilemeyebilir. Bu noktada atasözlerinin sözün nasıl ifade edilmesi gerektiğiyle ilgili olarak bireye ve topluma telkini, başlangıçta sözün yerli yerinde ve zamanında söylenmesidir. Her şey her yerde konuşulmaz. Aynı şekilde atasözünde de doğrudan belirtildiği üzere “sözün sözden farkı vardır”. İnsan neyi nerede konuşmasını bilmeli, muhatabın kendisine ve bulunan yere göre üslubunu düzenlemelidir. Bu noktada tavsiye edilen, olabildiğince az, öz konuşmak ve en son konuşan kişi

olmaktır. Çünkü son konuşan, tüm konuşulanları önceden dinlediği için daha kapsamlı ve etkili konuşabilir. Zamansız söylenen sözler ise insanın başına her zaman bela getirir.

Çalışmada incelenen atasözlerinde aktarılmak istenen belli başlı iletiler ise şu şekilde sıralanabilir:

- Sözün latif, güzel olanı tercih edilmelidir.
- Büyük konuşulmamalıdır.
- Söz dinleyene ve anlayana söylenmelidir.
- Çok fazla konuşulmamalıdır.
- Acele etmeden düşünerek konuşulmalıdır.
- Söze değil, eyleme inanılmalıdır.
- Birisi konuşurken söz kesilmemelidir.
- Acı verse dahi sözün doğrusu söylenmelidir.
- Her söz her yerde söylenmez.
- İnsan sözüne göre değerlendirilir.
- Manasız sözden kaçınılmalıdır.
- İnsanın arkasından değil, yüzüne konuşulmalıdır.
- Sözünün eri olmak gerekir.

Atasözlerinde sözün bireyle ve toplumla olan ilişkisi iki yönlüdür. Bunların ilkinde bir insanın konuşmasına bakarak onun karakteri, kültürünü çıkarmak mümkündür. Bu anlamda dil, insana ayna tutan bir araçtır. Bir diğerinde ise her insanın dili; algısı, duygu ve düşünce dünyası, sosyokültürel özelliği cihetindedir. Bu noktada atasözleri; akıllı, cahil, kindar, zengin, iyi, kötü, tembel olarak sıfatlanan insanın sözlerinin de insanın niteliğine göre olacağını bildirmektedir. Sözün öğretici, akli, duygusal, acı veya tatlı oluşu vs. bireyin kendisinden kaynaklıdır. Bunun yanında atasözleri, bir diğer toplumsal kabulün; sözün çıkışının, etkisinin ve değerinin söyleyen kaynaklı olduğu kadar dinleyen kaynaklı olduğunu da ifade etmektedir. Yani, söyleyenin niteliği sözün ederiyle paralel doğrultuda olabileceği gibi olmayabilir de. Söz gelimi, özü sözü bir olan insanlar toplum tarafından çok fazla kabul görmezken, varlıklı insanların sözü yalan da olsa toplum nazarında makul görülebilir. Bu durum da toplumun insana ve söylenilene bakışındaki faydacı anlayışa dayanan etik nazarı göstermektedir.

Çalışmadaki tespit ve yorumlardan da anlaşıldığı üzere atasözleri, Türklerinin geleneksel dünya görüşünün ve halk felsefesinin özünü oluşturan önemli dil varlıklarıdır. Halk düşüncesindeki söz ile ilgili olarak sosyokültürel değerleri ve normlar sistemini yansıtmaktadır. Atasözleri, sözün mahiyetini açıklaması ve nasıl konuşulması gerektiğini bireye ve topluma öğretmesi noktasında öğretici ve yönlendirici işleve sahiptir. Atasözlerinde sözün belirgin bir şekilde yer alması, Türklerin çok eski çağlardan bu yana düşünce sistemlerinde birey-birey, birey-toplum nazarında iletişime ne kadar önem verdiğini göstermektedir.

Bu çalışmada sözle ilgili atasözleri –olabildiğince- felsefi açıdan incelenmeye çalışılmıştır. Türk kültürünün birer sembolik kalıpları niteliğinde olan atasözlerinin felsefi açıdan incelenmesi, Türklerin geleneksel dünya görüşünün daha iyi anlaşılması için büyük önem arz eder. Bu anlamda bu çalışmanın ve bu alanda bundan sonra yapılacak olan diğer çalışmaların Türk kültürüne büyük katkısı olacaktır.

KAYNAKÇA

- Aça, M. (2011). Tıva atasözleri. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 29-50.
- Aça, M. (2013). Kırım Tatar atasözlerinin toplum hayatının işleyiş kurallarını öğretme ve hatırlatma işlevi. *Milli Folklor*, 100, 120-133.
- Adiloğlu, A. (2007). Karaçay-Malkar Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 159-167, Ankara: AKMB.
- Akarsu, B. (1998). *Dil-kültür bağlantısı*. İstanbul: İnkılâp.
- Akça, H. (2007). Kumuk Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 146-159, Ankara: AKMB Yayınları.
- Aksoy, Ö. A. (1988). *Deyimler ve atasözleri, atasözleri sözlüğü 1*. İstanbul: İnkılâp.
- Aktaş, E. (2020). *Hakas atasözleri*. Konya: Kömen Yayınları.
- Arıkoğlu, E. (2007). Hakas Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 262-266, Ankara: AKMB Yayınları.
- Aşırov, A. (2007). Türkmenistan Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 199-212, Ankara: AKMB Yayınları.
- Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler (BAAD)* (2016). (hızl.: M. Kaçalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başdaş, C. (1997). Türkmenistan nakılları (atasözleri). *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, 107-117.
- Başgöz, İ. (2006). Atasözleri hakkında atasözleri ya da atasözlerinin toplumsal anlamı. (çev.: N. Tuhfe Toçoğlu), *Milli Folklor*, 9 (70), 85-91.
- Ceylan, E. (1996). Çuvaş atasözleri ve deyimleri. *Çuvaşça-Türkçe/Türkçe-Çuvaşça Sözlük*, İstanbul: Simurg.
- Çağatay, S. (1962). Nogay atasözlerinden birkaç örnek. *TDAY-Belleten* 1961, 47-51
- Çeneli, İ. (1977). Türkmen atasözlerinden örnekler. *Türk Folklor Araştırmaları*, 338, 80-89.
- Çeneli, İ. (1984a). Kumuk atasözlerinden örnekler. *Türk Kültürü*, 252, 263-267.
- Çeneli, İ. (1984b). Yeni Uygur atasözlerinden örnekler. *Türk Kültürü*, 259, 726-730.
- Çeneli, İ. (1985). Nogay atasözleri. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 1, 11-54.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). Geleneksel dünya görüşü veya halk felsefesinin halkbilimi çalışmalarındaki yeri ve önemi üzerine tespitler. *Milli Folklor*, 45, 12-14.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk Dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: AKM Yayınları.
- Dilek, İ. (2007). Altay Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 248-256, Ankara: AKMB Yayınları.
- Doğan, L. (2014). *Türkmen atasözleri (Türkmen nakılları)*. Edirne: Parafiks.

- Dundes, A. (1972). Folk ideas as units of worldview. *Toward New Perspectives in Folklore*, 93-103, Austin: University of Texas Press.
- Durbilmez, B. (2019). *Türk Dünyası kültürü-2*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Durbilmez, B. (2021). Atasözleri ve deyimlerde insan: Gagavuz söyleyişleri ve demeklerinden örneklerle. *Doğumunun 60. Yılında Nevzat Özkan Armağanı Ediyü Yazıka*, (ed.: Hacer Tokyürek ve Beytullah Bekar), Ankara: Nobel.
- Ergun, M. (1987). Özbek Türklerinin atasözlerine dair bir eser. *Türk Kültürü*, 295, 697-706.
- Gökçeoğlu, M. (1997). *Kıbrıs Türk atasözleri ve deyimler*. Lefkoşa: Galeri Kültür Yayınları.
- Gökdağ, B. (1989). Kırgız atasözleri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 61, 129-167.
- Gülensoy, T. (1975). Türk Dünyası atasözlerinin anlam yönünden benzerlikleri üzerine notlar. *TDAY Belleten- 1974*, 93-102.
- Gümüş, M. – Kürenov, S. (1995). *Türkçe açıklamalı Türkmen atasözleri ve bilmeceleri*. Ankara: Engin.
- Hasan, H. (1997). *Makedonya ve Kosova Türklerince kullanılan atasözleri ve deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hazar, M. (2002). Özbek halk makal-matalları (atasözleri). *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 14, 311-318.
- İnan, A. (1998). *Makaleler ve incelemeler I*. Ankara: TT Yayınları.
- İnan, A. (2013). *Tarihte ve bugün Şamanizm: materyaller ve araştırmalar*. Ankara: TTK Yayınları.
- İsmail, Z. – Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Kazak atasözleri*. Ankara: Engin.
- Kaymaz, Z. (1997). Kumuk atasözleri. *Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*, 1, 5- 11.
- Keskin, A. (2019). İyiden ad kalır kötünden pas: Türk halk felsefesinde iyi(lik) ve kötü(lük) algısının atasözleri örneklemine çözümlemesi. *Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı* (15-16 Mayıs 2019), (ed.: Sezen Güngör), 44-85, Eskişehir: Motif.
- Kılıç, M. (1996). *Türkçe açıklamalı Türkmen atasözleri Türkmen folkloru*. Bursa: Özsan.
- Kirişçiöğlü, F. (2007). Saha (Yakut) Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 266-271, Ankara: AKMB Yayınları.
- Köksal, A. (1980). *Dil ile ekin*. Ankara: TDK Yayınları.
- Mieder, W. (2008). *Proverbs speak louder than words folk wisdom in art, culture, folklore, history, literature and mass media*. New York: Peter Lang Publishing Inc.
- Musaoğlu, M. – Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Azerbaycan atasözleri*. Ankara: Engin.
- Näzersina, F. (2007). Başkurt Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 214-223, Ankara: AKMB Yayınları.
- Oy, A. (1972). *Tarih boyunca Türk atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Özkan, N. (2007). Gagavuz Türklerinin atasözleri. *Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi*, 8, 130-142, Ankara: AKMB Yayınları.
- Özön, M. N. (1958). *Türk ata sözleri*. İstanbul: İnkılâp.
- Öztopçu, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Öztürk, R. V. – Uyanık, O. (2006). *Kumuk atasözleri ve deyimleri*. Konya: Çizgi.
- Pekacar, Ç. (2006). *Kumuk Türklerinin atasözleri inceleme-metin-dizinler*. Ankara: Meyil.
- Şavk, Ü. Ç. (2002). *Kırgız atasözleri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tavkul, U. (2001). *Karaçay-Malkar atasözleri*. Ankara: KB Yayınları.
- Taymas, A. B. (1968). *Kazan Türkçesinde atasözleri ve deyimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Tepe, H. (2009). Değer ve anlam: Değerler anlamlar mıdır?. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 1-10.
- Tokatlı, S. (1995). Başkurt atasözleri. *Milli Folklor*, 28, 43-45.
- Uğuzman, T. (2014). *Atasözlerine ve deyimlere yansıyan Türk halk düşüncesi*. Ankara: Nobel.
- Vassaf, G. (2021). *Cehenneme övgü, gündelik hayatta totalitarizm*. (çev.: Z. Gençosman-Ö. Madra), İstanbul: İletişim.
- Yoldaşev, İ. - Gümüş, M. (1995). *Türkçe açıklamalı Özbek atasözleri*. Ankara: Engin.

"İyi Yayın Üzerine Kılavuzlar ve Yayın Etiği Komitesi'nin (COPE) Davranış Kuralları" çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir. / The following statements are included within the framework of "Guidelines on Good Publication and the Code of Conduct of the Publication Ethics Committee (COPE)":

İzinler ve Etik Kurul Belgesi/Permissions and Ethics Committee Certificate: Makale konusu ve kapsamı etik kurul onay belgesi gerektirmemektedir. / The subject and scope of the article do not require an ethics committee approval.

Çıkar Çatışması Beyanı/Declaration of Conflicting Interests: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur. / There is no potential conflict of interest for the author regarding the research, authorship or publication of this article.